

Toresunds kyrkby

L1983:9908, L1982:4733

Karkulla 2:1

Toresunds socken

Strängnäs kommun

Södermanland

Tomas Ekman

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB

Radiatorvägen 11, 702 27 Örebro

Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se

arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

---

*Översiktskarta över Södermanlands län med
platsen för utredningen markerad i rött.*

© 2020 Arkeologgruppen AB

Arkeologgruppen rapport 2020:24

Författare Tomas Ekman

Kvalitetsgranskning Helmut Bergold

Grafisk form Nina Balknäs

Omslagsfoto Sockenstugan, före detta Klockargården i Toresunds kyrkby.

Foto Arkeologgruppen AB om inte annat anges i figurtexten.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Dnr R50223371_200001

Toresunds kyrkby

L1983:9908, L1982:4733

Karkulla 2:1

Toresunds socken

Strängnäs kommun

Södermanland

Tomas Ekman

Lst dnr 431-2849-2019

Tekniska och administrativa uppgifter

Län	Södermanland
Kommun	Strängnäs
Landskap	Södermanland
Socken	Toresund
Fastigheter	Karkulla 2:1
Fornlämningsnummer	L1983:9908, L1982:4733
Lämningsstyp	Bytomt/gårdstomt
Datering	Järnålder – historisk tid
Typ av undersökning	Arkeologisk utredning
Länsstyrelsens beslutsdatum	2019-11-20
Länsstyrelsens diarienummer	431-2849-2019
Uppdragsnummer i Fornreg	201901486
Arkeologgruppens projektnummer	P19083
Projektledare	Tomas Ekman
Fältpersonal	Tomas Ekman, Sabina Larsson
Undersökt yta	Etapp 1 11 ha, etapp 2 112 m2
Inmätningsteknik	RTK-GPS
Koordinatsystem	SWEREF 99 TM
Höjdsystem	RH 2000

Arkiv

Arkivmaterial förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Digitalt arkiv

Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Fynd

Inga fynd gjordes.

Innehållsförteckning

Sammanfattning	5
Inledning	5
Bakgrund och kulturmiljö	5
I kartarkivet	14
Syfte och målgrupper	19
Metod och genomförande	19
Resultat	21
Objekt 1: L1983:9908 Karkulla gårdstomt	21
Objekt 2: L1982:4733 Ökna gårdstomt	21
Objekt 3: husgrund	22
Objekt 4: boplatssläge	24
Tolkning	26
Utvärdering av resultaten i förhållande till undersökningsplanen	26
Referenser	27
Bilagor	28
<i>Bilaga 1. Schakttabell objekt 4</i>	28

Figur 1. Karta över trakten kring Toresund med platsen för den arkeologiska utredningen markerad med en svart ring. Skala 1:250 000.

Sammanfattning

Arkeologgruppen AB har genomfört en arkeologisk utredning inom fastigheten Karkulla 2:1 i Toresunds kyrkby, Strängnäs kommun. Orsaken var detaljplaneläggning och utredningen bekostades av fastighetsägaren Anders Håkansson. Utredningsområdet omfattade cirka 11 hektar och inom området fanns två bytomter/gårdstomter, registrerade i Kulturmiljöregistret (KMR) som L1982:4733, Ökna prästgård och L1983:9908, Karkulla komministergård. Utredningen kunde påvisa att båda gårdarna legat på samma plats åtminstone sedan år 1641, årtal för den äldsta tillgängliga kartan.

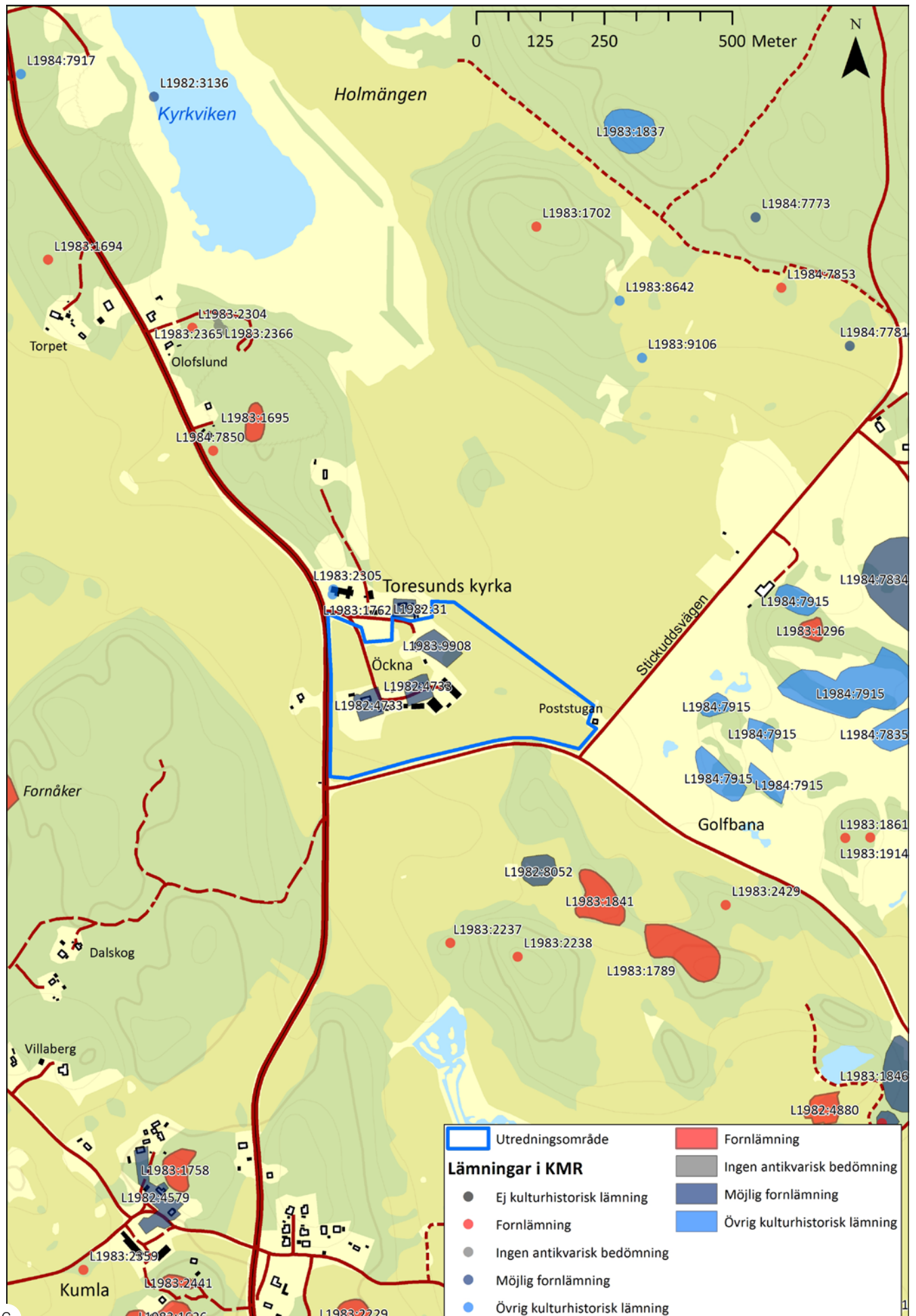
Vid fältinventeringen noterades ytterligare två objekt i form av en husgrund och ett boplatssläge (objekt 3 och 4). Husgrunden återfinns på en laga skifteskarta från år 1865 men inte i äldre kartmaterial. Inom boplatssläget grävdes ett antal sökschakt som inte innehöll några boplotsindikationer.

Inledning

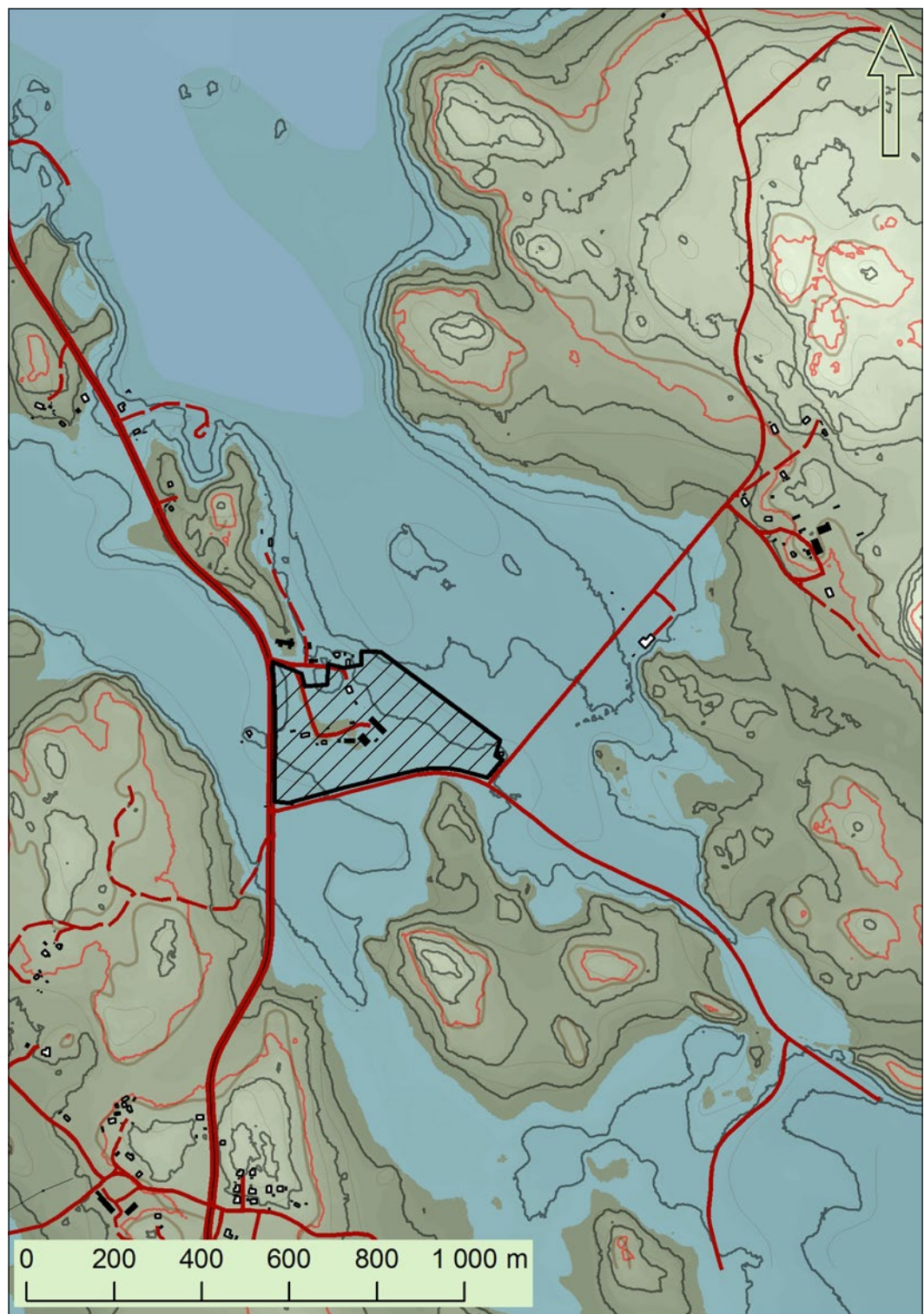
Med anledning av detaljplaneläggning inom fastigheten Karkulla 2:1 i Toresunds kyrkby, Strängnäs kommun har Arkeologgruppen AB genomfört en arkeologisk utredning. Utredningen utfördes under december 2019 på uppdrag av Länsstyrelsen i Södermanlands län. Den bekostades av fastighetsägaren Anders Håkansson.

Bakgrund och kulturmiljö

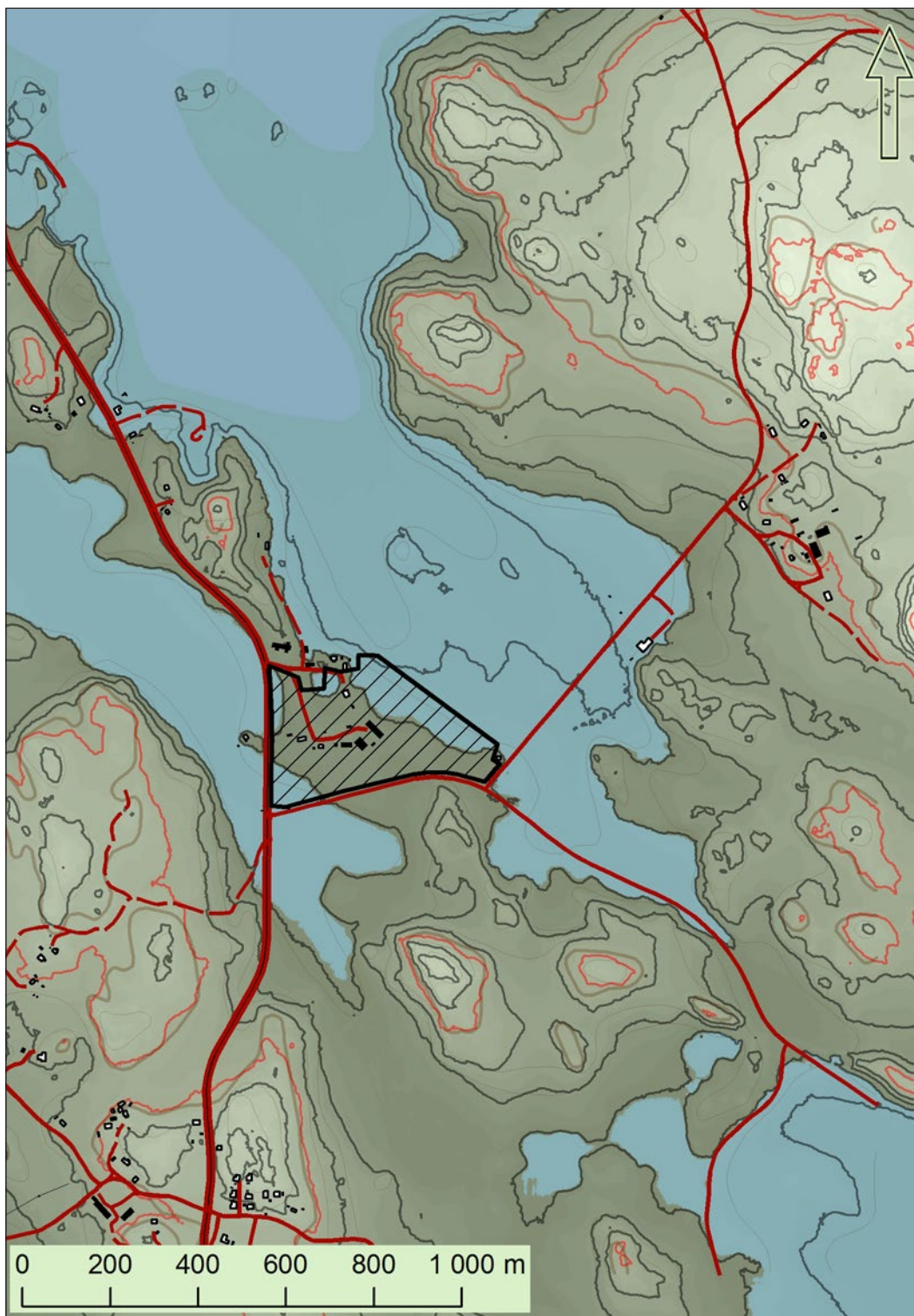
Toresunds socken ligger vid Mälarens södra strand, i ett landskap som huvudsakligen formades under järnåldern. Under yngre bronsålder bestod det ännu till stor del av öar och landtungor. Där kyrkan och kyrkbyn så småningom kom att byggas syntes ännu en obruten vattenspegel.

Figur 2. Fastighetskartan med utredningsområdet samt närliggande forn lämningar markerade. Skala 1:10 000.

Figur 3. Relationen mellan land och vatten cirka 1000 f.Kr. Skala 1:15 000.

Figur 4. Relationen mellan land och vatten vid tiden för Kristi födelse. Skala 1:15 000.

Omkring Kristi födelse hade stora landvinster gjorts. Åsen med kyrkan sträckte sig i nordväst-sydöstlig riktning, omgiven av två långa vikar från nordväst. Från sydöst mötte dagens Herrestaviken som gick något längre in i landet än idag. Mellan vikarna skapades på så vis en cirka kilometerbred landremsa med utmärkta livsvillkor.

Figur 5. Vy från kyrkbacken där läget på åsen tydligt framgår. I bakgrunden syns den före detta klockargården/skolan och nutida bebyggelse vid Berga. Foto från nordväst.

Figur 6. Relationen mellan land och vatten cirka år 1000 e. Kr. Skala 1:15 000.

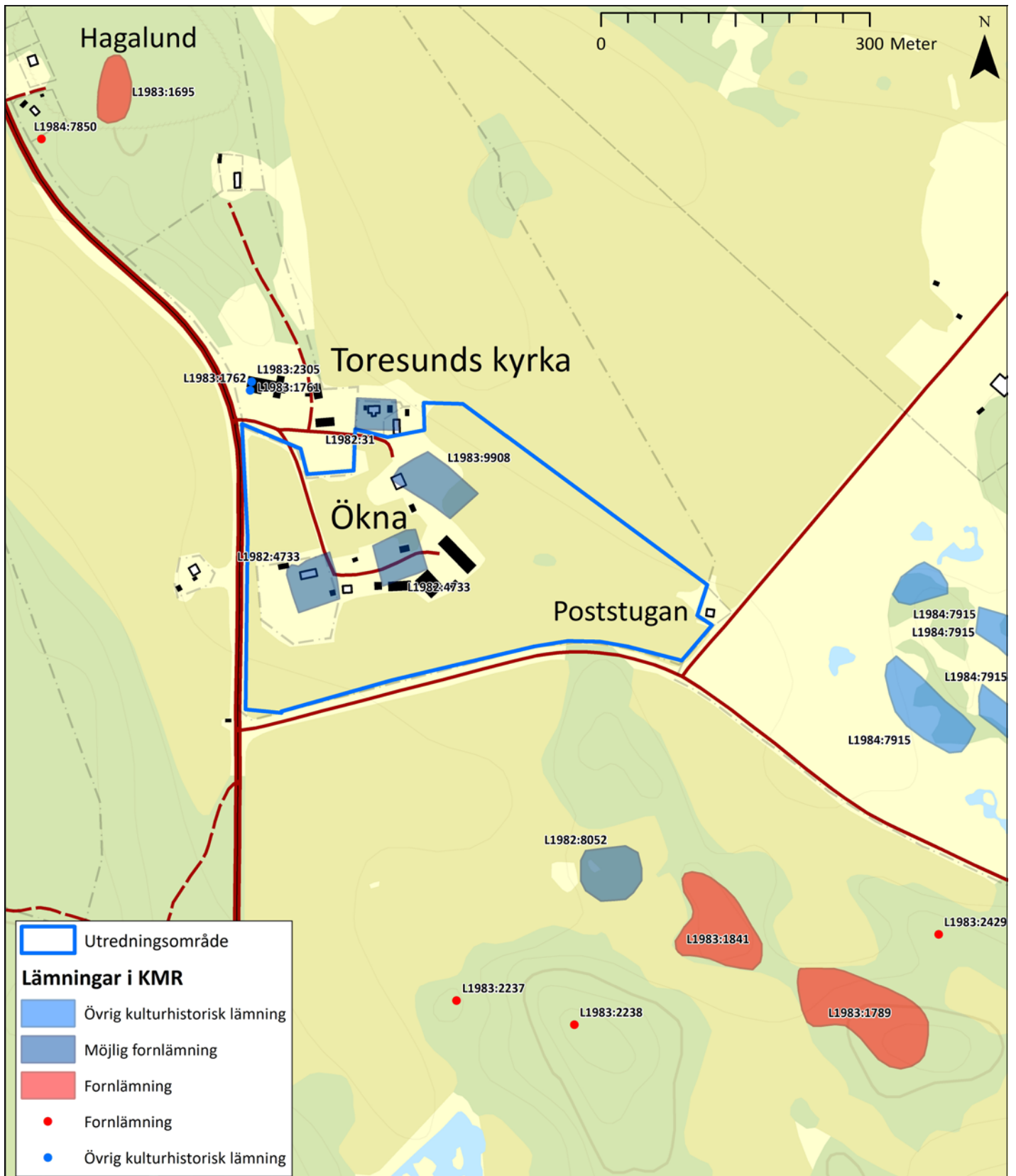
Under de följande tusen åren växte landområdet betydligt. Cirka år 1 000 e. Kr. fanns vikarna i norr kvar, men de hade dragit sig tillbaka i jämnhöjd med kyrkplatsen. Den västra av vikarna torkade upp under medeltid, medan en rest av den östra finns kvar idag i form av Kyrkviken. Herrestaviken hade vid den här tiden retirerat ytterligare och befann sig relativt nära dagens strandzon. Landet mellan vikarna hade hunnit samla på sig en stor mängd fornlämningar: gravfält, boplatser och tre fornborgar kring Herrestaviken och dess fortsättning i Lövnäsviken. Att märka är att inga fornborgar är kända kring vikarna i norr.

Innan vi går vidare med själva utredningsområdet kan vi i nedanstående lista se vilka övriga lämningar inom närområdet som finns registrerade i Kulturmiljöregistret (KMR). Ett undantag görs för Berga gårdstomt, då den hör till den samlade miljön inom kyrkbyn och kommer att diskuteras nedan. Listan går från norr mot söder:

- L1983:1695 Gravfält, 1 hög och 8 resta stenar
- L1984:7850 Hög, med plundringsgrop
- L1983:1762 Gravklot, ornamenterat, inmurat i kyrkans vägg
- L1983:2305 Runristning, fragment, i kyrkan
- L1983:1761 Runristning, fragment, i kyrkan
- L1982:8052 Boplatser, lerklining och skärvsten i åker
- L1983:2237 Stensättning
- L1983:2238 Stensättning, röseliknande
- L1983:1841 Gravfält, 25 högar, 15 runda stensättningar
- L1983:1789 Gravfält, 15 högar (varav en storhög), 30 runda stensättningar
- L1983:2429 Hög

Området är ett ganska typiskt landskap från yngre järnålder, komplett med storhög och en tidig kyrkplats. Vid Staby, strax söder om gravfältet med storhögen, undersöktes för övrigt år 1971 en kammargrav med rika fynd från folkvandringstid (L1983:1840).

Det äldsta spåret från medeltiden är Toresunds kyrka som i grunden är en romansk kyrka från 1100-talet. Om äldre verksamhet inom närområdet vittnar det gravklot som murats in i det före detta tornets, numera långhusets vägg samt de två runstensfragmenten (se listan ovan).

Figur 7. Närliggande fornlämningar enligt KMR. Utredningsområdet markerat. Skala 1:6 000.

Figur 8. Gravklotet i kyrkväggen. Foto från söder.

Av avgörande betydelse för socknen Toresunds utveckling kom det medeltida högfrälset att bli. Redan under 1300-talet ägdes en stor andel av jorden av frälset. En av dessa var Sture-ätten som främst under 1400-talet hade en dominerande roll inom riket. Deras lokala maktbas var sätesgården Rävsnäs, en knapp halvmil söder om kyrkbyn. Sturarna styrde också kyrkliga angelägenheter, då de länge hade patronatsrätt över församlingen. Sturarnas jordinnehav i socknen kom sedan genom arv att övergå i Gustav Vasas ägo.

Figur 9. Den före detta prästgården Ökna sedd från kyrkbacken. Foto från norr.

Den så kallade kyrkbyn var egentligen ingen kyrkby i traditionell mening, det vill säga en större bondby med kyrkan mitt i byn. I Toresund var det i stället en samling boställen för församlingens befattningshavare. Såväl kyrkoherden som komministern och klockaren hade sina tjänstebostäder här, åtminstone sedan 1500-talet. Då etablerades en struktur som bestod till slutet av 1800-talet. Kyrkoherden bodde i Ökna, komministern i Karkulla och klockaren i klockargården/sockenstugan. Den siste komministern som bodde i Karkulla avled år 1877. Därefter hyrde församlingen ut gården innan den såldes under 1900-talet. Ökna fungerade som prästgård till modern tid. Till miljön i kyrkbyn hörde även Berga gård, som inte hade någon känd uppgift inom församlingen, åtminstone inte efter reformationen. Hur det såg ut under medeltiden framgår delvis av nedanstående sammanställning som består av utdrag från DMS, Selebo härad (Källström 2016):

ÅRTAL	NAMNFORM	KÄLLA	ÄGARE
Berga			
1295	in Biærghæ	DS 1130	[Stjärnbalk]
1350	in Berghom	DS 4592	Magnus Marinasons ätt
1463		UUB E 176	Strängnäs domkyrka
Ökna			
1346	in Øknum	?DS 4083	Magnus Marinasons ätt
1410	aff Økna	SD 1245	gåva till prästbordet
Karkulla			
1544	Karllekulle	SöH	

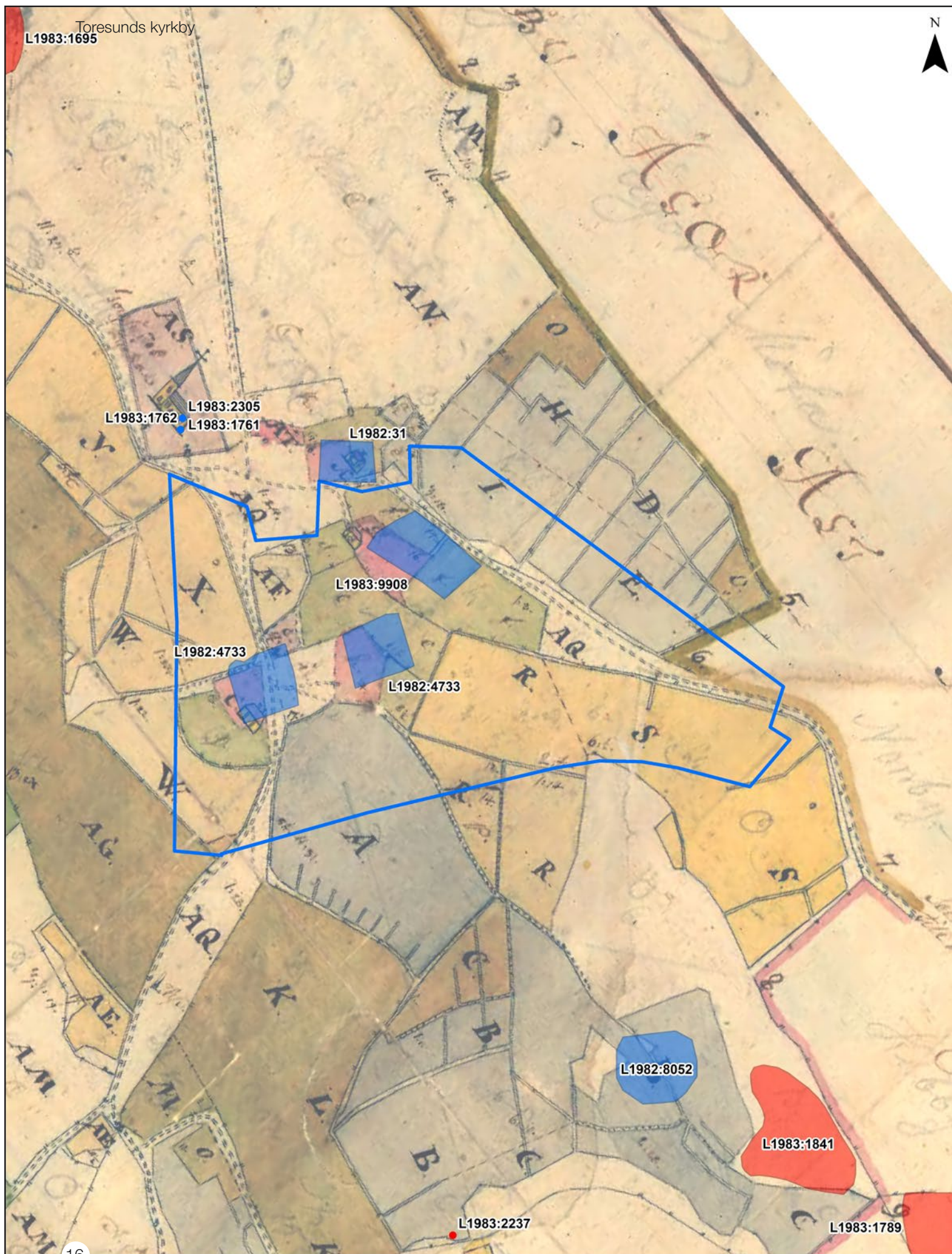
Donationer skedde vid flera tillfällen från medlemmar av Magnus Marinasons ätt där två av Magnus söner var domprostar i Strängnäs. Donationer och mindre jordköp byggde upp "prästbordet", det försörjningsmässiga underlaget för de kyrkliga funktionerna på plats.

I kartarkivet

Den äldsta kända kartan från kyrkbyn är en geometrisk avfattning, upprättad år 1641. Den visar en bild som utan problem går att känna igen idag. Kyrkan och de tre hemmanen bildar en enhet med in- och utägor och de yttre gränserna är i stort sett lika med dagens fastighetsgränser. Landsvägen passerar dock genom byn i stället för som nu på västsidan. Med kartan följer inte särskilt mycket information, men intressant är den tomt som tillhör "prestegårds capellgård", alltså Karkulla. Den ligger mellan de då- och nutida gårdstomterna för Karkulla och Ökna. Den har en hussymbol som saknar målning, vilket kan betyda att det rör sig om en äldre byggnad som tagits ur bruk. Tomten är idag registrerad i KMR som L1982:4733.

Figur 10. Geometrisk avfattning från år 1641, med utredningsområdet och registrerade lämningar markerade. Skala 1:4 000.

Figur 11. Enskifteskarta från år 1768, med utredningsområdet och registrerade lämningar markerade. Skala 1:4.000.

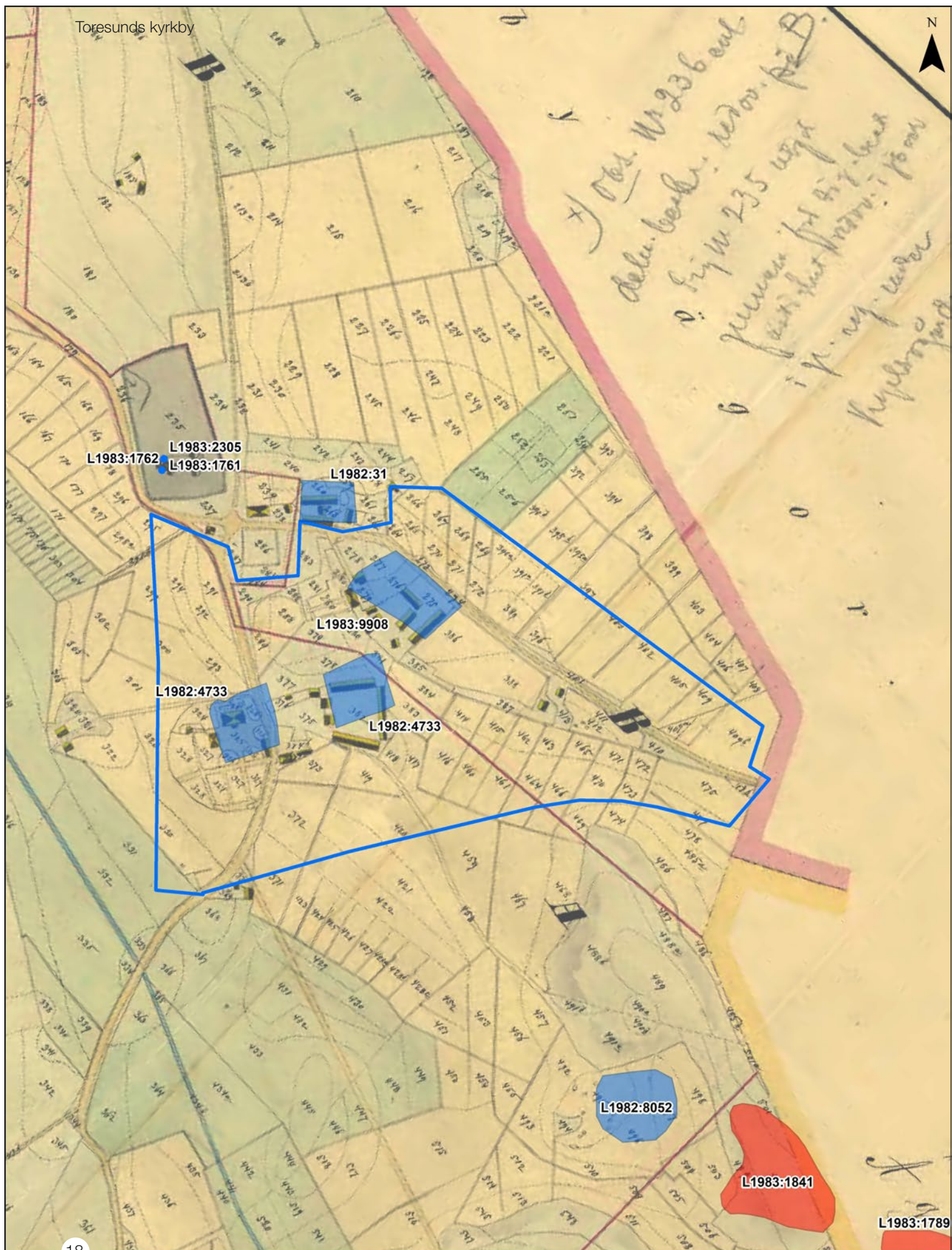
På en enskifteskarta från år 1768 har större delen av denna tomt förvandlats till "kål- och hampeland". En mindre del, där hussymbolen stod på den äldre kartan, kallas nu för prästgårdens ladugårdstomt. Mellan prästgården och ladugården finns en rejält tilltagen yta som benämns "vedbacken". Söder om kyrkan finns ett samfällt område reserverat för svin- och fårbeta.

En storskifteskarta från år 1820 ger tyvärr inte så mycket ytterligare information. Den upprättades för ett åkerskifte mellan Berga och Karkulla. Det intressanta finns snarast i textdelen, som bekräftar den nära kopplingen mellan de båda enheterna. Genom en donation från Herresta säteri hade Karkullas mantal kunnat utökas redan mot slutet av 1700-talet. Det gjordes en motsvarande minskning av Bergas mantal. Det var en enkel operation genom att många av deras ägor var samfälliga av hävd. Det finns mycket som talar för att Karkulla ursprungligen varit en del av Berga.

Den yngsta kartan är en sedvanligt detaljrik laga skifteskarta upprättad år 1865. Av den framgår att den äldre bebyggelsen vid Berga ersatts av två större ekonomibyggnader. Det rör sig om ett mejeri som drevs under Sundby mejeri i Stallarholmen. Vid Karkulla finns vad som verkar vara en komplett samling byggnader på en mindre gård. Då det laga skiftet enbart gällde jorden gjordes ingen värdering av byggnaderna, eftersom ingen byggnad behövde flyttas. Därför finns inte heller den specificerade förteckning av byggnaderna som brukar vara en del av laga skifteshandlingarna. Prästgården Ökna upptar nu både tomten med mangårdsbyggnaden och "ladugårdstomten". Båda har förenats till en större gårdsenhet med ett tiotal byggnader. Kring prästgården skymtar konturerna av en välanlagd trädgård.

I dagens kyrkby har det glesnat betydligt bland bebyggelsen. På Karkullas gamla tomt finns nu i princip bara mangårdsbyggnaden kvar. Prästgården vid Ökna har styckats av, liksom tomten vid Berga. Övrig mark ägs av Karkulla. De ekonomibyggnader som finns idag, främst ett större stall, tillhör därför Karkulla.

Avslutningsvis går det att utifrån besöket i kartarkivet fastslå att de tre registrerade gårdstomterna legat på samma plats åtminstone sedan år 1639, när den äldsta kartan upprättades.

Syfte och målgrupper

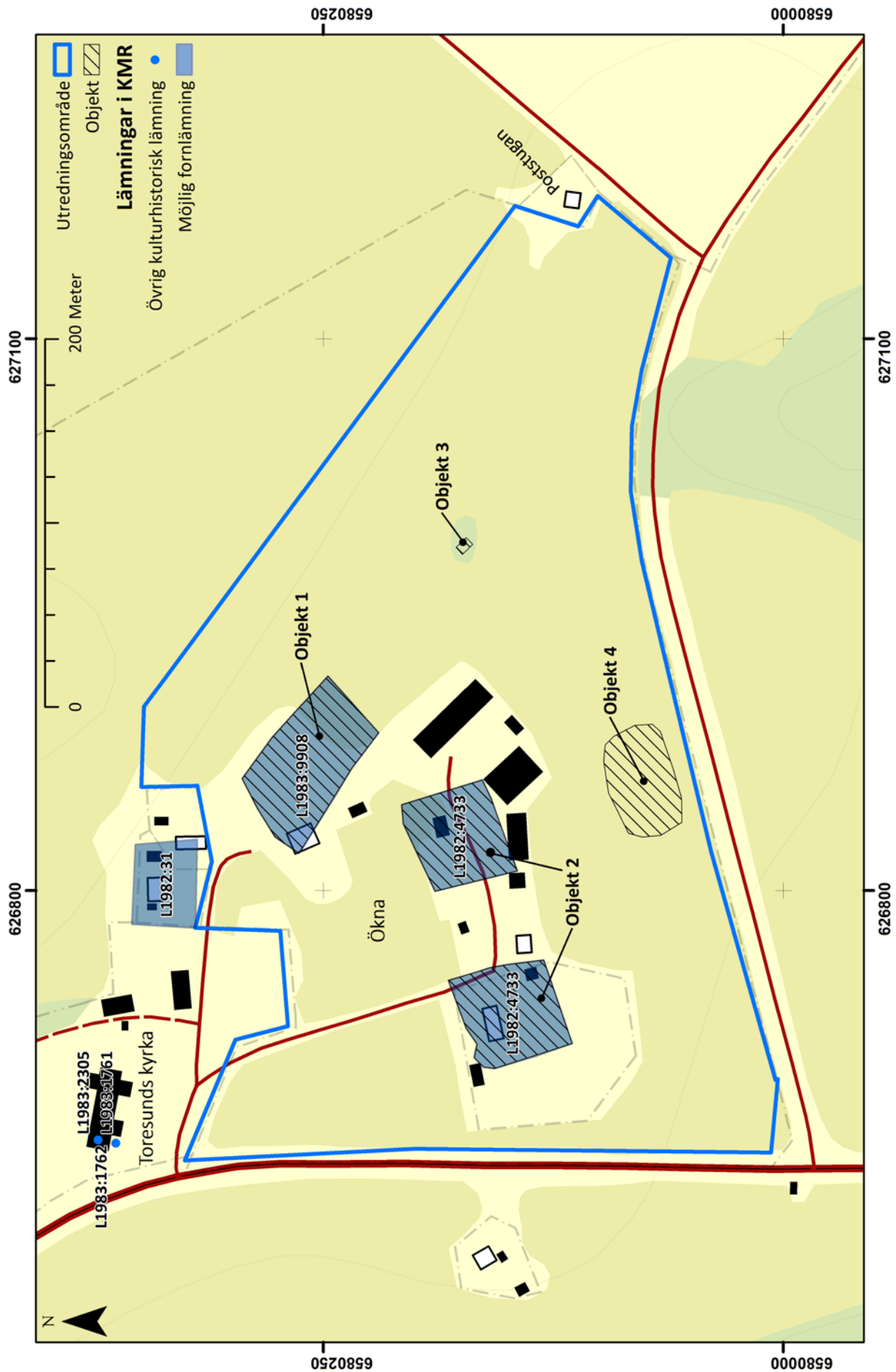
Utredningen skulle i första hand klargöra om tidigare ej kända fornlämningar finns inom utredningsområdet. Status för eventuella objekt, som fornlämning/icke fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning, skulle fastställas okulärt eller genom grävning av sökschakt. Eventuella nyupptäckta fornlämningar skulle avgränsas inom utredningsområdet.

Målgrupper för utredningen är i första hand Länsstyrelsen och Anders Håkansson. Resultaten ska också kunna användas av undersökare som underlag för undersökningsplan och kostnadsberäkning inför eventuella fortsatta arkeologiska åtgärder.

Metod och genomförande

Inför utredningens fältmoment gjordes en genomgång av kartor och skriftliga källor. De begränsades till arkivens digitala tjänster, i första hand Lantmäteriets historiska kartor och Riksarkivets kyrkliga och kamerala längder. Dessutom analyserades den befintliga fornlämningsbilden via Kulturmiljöregistrets söktjänst Fornsök. En genomgång gjordes av Statens Historiska Museums fynddatabas för Toresunds socken.

Därefter genomfördes en fältinventering där hela området besiktades på plats. Befintliga och nyupptäckta objekt bedömdes och kartlades. Utifrån de observationer som gjordes i fält beslöts efter samråd med Länsstyrelsen att grävning av sökschakt skulle ske på ett objekt för att fastställa dess status.

Resultat

Vid fältinventeringen gjordes en besiktning av befintliga lämningar som finns registrerade i Kulturmiljöregistret. De har inom utredningens ram tilldelats objektsnummer för att en enhetlig redovisning av objekt ska kunna göras. Redovisningen sker från norr till söder.

Objekt 1: L1983:9908 Karkulla gårdstomt

Registrerad yta är cirka 45×80 meter stor. Den utgår från tomtfiguren på den äldsta kartan från år 1639 (renritad 1641). På tomten finns en mangårdsbyggnad samt två enklare byggnader av uthuskaraktär. Av ytterligare byggnader syns inga spår.

- *Status: övrig kulturhistorisk lämning*

Objekt 2: L1982:4733 Ökna gårdstomt

Två registrerade ytor, vardera cirka 50×50 meter stora. Den västra är gårdstomten, den östra kallas i äldre handlingar ladugårdstomten. Gårdstomten är ännu bebyggd med den före detta prästgården. Även ladugårdstomten är bebyggd, med ett stall och några mindre ekonomibygnader.

- *Status: övrig kulturhistorisk lämning*

De båda ytorna skiljs åt av en cirka 50 meter bred yta som idag innehåller fem byggnader. Två av dem kan möjligen identifieras på laga skifteskartan från år 1865. Det rör sig om ett mindre bostadshus och vad som då kan ha varit ett vagnsskjul. För att närmare datera dessa byggnader krävs en byggnadsantikvarisk bedömning. På de två äldre kartorna som berör Ökna är ytan tom. På kartan från år 1768 kallas den "vedbacke" och på kartan från år 1641 saknar den bestämning.

Figur 14. Vy från "ladugårdstomten", numera stallbacken. Foto från öster.

Figur 15. Två impediment, på den vänstra finns objekt 3. Foto från sydöst.

Objekt 3: husgrund

Cirka 5×8 meter stor, orienterad i sydväst-nordost. I den nordöstra delen finns ett bestånd av äldre lövträd som gör att lämningen där är svår att urskilja. Av huset återstår en grund bestående av 0,3–0,5 meter stora stenar. I den sydvästra delen syns rester av en källare med välvd ingång. Objektet ligger cirka 100 meter sydöst om objekt 1, på det större av två mindre impediment i igenlagd åkermark. Det större av dem är cirka 20×25 meter stort, det mindre är cirka 10×15 meter stort. Båda är bevuxna med några större lövträd och längs kanterna mot den före detta åkermarken ligger en del röjningssten.

På laga skifteskartan från år 1865 hittas två små byggnader på platsen. Båda är markerade som ekonomibyggnader, men ingen övrig information finns om funktion och användningsområde. På storskifteskartan från år 1820 finns en hussymbol inom närområdet, men det rör sig sannolikt inte om samma byggnad.

- *Status: övrig kulturhistorisk lämning*

Figur 16. Husgrunden, objekt 3. Foto från öster.

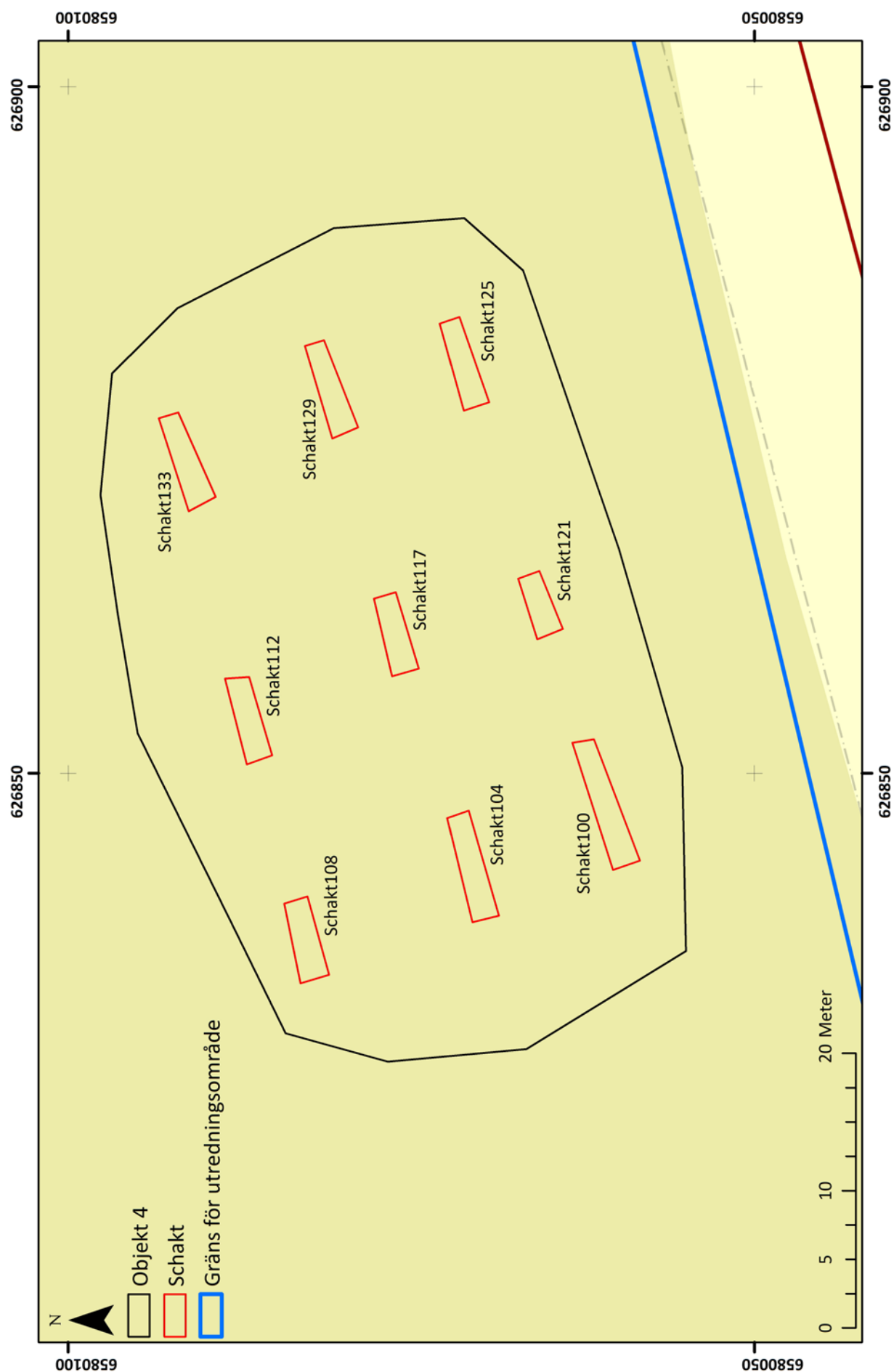
Figur 17. Schaktning pågår vid objekt 4. Foto från nordöst.

Objekt 4: boplatsläge

55×35 meter stort, i ett svagt profilerat sadelläge strax söder om objekt 2. Läget återfinns längs åsens avslutning mot söder i äldre åkermark, numera beteshage för hästar. Redan på den äldsta kartan från år 1641 är marken uppodlad. På senare kartor kallas åkern för Hemgårdet. Platsen bedömdes kunna utgöra läget för en föregångare till bebyggelsen vid Berga, med äldsta belägg från år 1295, eller vid Ökna vars äldsta belägg är från år 1346.

Efter samråd med Länsstyrelsen upptogs inom ramen för utredningens etapp 2 nio schakt inom objekt 4. Schakten var 7–10 meter långa, cirka 1,8 meter breda och 0,3–0,7 meter djupa. Innehållet var likartat i samtliga schakt. Under ett relativt tjockt matjordslager kom ljusbrun, ställvis sandblandad lera. Inga anläggningar eller fynd påträffades.

- *Status: ej fornlämning*

Figur 18. Schaktplan objekt 4. Skala 1:400.

Tolkning

Utredningen har kunnat skissera en trovärdig utveckling inom Toresunds kyrkby under historisk tid. Det har främst skett med hjälp av äldre kartor och arkivmaterial. Vad som skett här under förhistorisk tid är svårare att bedöma. Eventuella förhistoriska lämningar återfinns sannolikt under nuvarande gårdstomter. Såväl landskapets naturliga förutsättningar som arrangeringen av detsamma tyder på att eventuell bosättning under järnåldern och gårdstomterna från historisk tid etablerats på samma platser. Det möjliga boplatsläget objekt 4 innehöll inga spår av äldre aktiviteter.

Utvärdering av resultaten i förhållande till undersökningsplanen

Syftet med utredningen var att klargöra om tidigare inte kända fornlämningar finns inom utredningsområdet. Status för eventuella objekt skulle fastställas och eventuellt nyupptäckta fornlämningar skulle avgränsas inom utredningsområdet.

Resultaten av de kartstudier och fältobservationer som genomfördes har redovisats ovan och Arkeologgruppen AB anser därför att utredningens syfte har uppfyllts. Inga avvikelser från kostnadsberäkning eller undersökningsplan gjordes.

Referenser

Tryckta källor

Källström, H. 2016. Selebo och Öknebo härader, Tälje stad. *Det Medeltida Sverige, band 2, Södermanland*. Riksarkivet

Kartor och arkivmaterial

HISTORISKA LANTMÄTERIAKTER

LANTMÄTERISTYRELSENS ARKIV

Toresunds socken

Akt C77-63:c5, 2:79	geometrisk avfattning	1641	Ökna nr 1
Akt C77-22.1	storskifte	1820	Karkulla nr 1
Akt C77-63.2	laga skifte	1865	Ökna nr 1

LANTMÄTERIMYNDIGHETENS ARKIV

Toresunds socken

Akt 04-tod-56 enskifte 1768 Ökna

Häradsekonomiska kartan

J112-74-20 1897-1901 Toresund

Ekonomiska kartan

J113-10H6g67 1967 Toresund

Bilagor

Bilaga 1. Schakttabell objekt 4

Nr	Storlek (m)	Djup (m)	Beskrivning (m)
100	10x1,7	0,6–0,7	0,2–0,3 matjord 0,3–0,4 ljusbrun sandig lera I botten ljusbrun sand
104	9x1,7	0,55	0,2 matjord 0,25 ljusbrun sandig lera I botten ljusbrun lera varvad med sandiga partier
108	8x1,8	0,3	0,2 matjord 0,1 ljusbrun lera I botten ljusbrun lera varvad med gråbrun lera
112	7x1,8	0,5	0,2–0,4 matjord 0,1–0,3 ljusbrun lera I botten ljusbrun lera varvad med gråbrun lera
117	7x1,8	0,55	0,3 matjord 0,2 ljusbrun lera I botten ljusbrun lera
121	8x1,8	0,5	0,35 matjord 0,15 ljusbrun lera I botten ljusbrun, något sandig lera
125	7x1,8	0,55	0,4 matjord 0,15 ljusbrun lera I botten ljusbrun lera
129	7x1,8	0,5	0,3 matjord 0,2 ljusbrun lera I botten ljusbrun lera
133	7x2	0,55	0,4 matjord 0,15 ljusbrun lera I botten ljusbrun lera

Arkeologgruppen AB

RAPPORT 2020:24

